

HETERODOKSNO KRŠĆANSTVO U NAŠIM KRAJEVIMA U KAPISTRANOVO DOBA

Franjo ŠANJEK, Zagreb

Slabljenjem evangeličkih pokreta inspiriranih povratkom na religioznu praksu prvih kršćanskih stoljeća i energičnim nastupom crkvenih i svjetovnih vlasti protiv širenja sektaštva dualističke orijentacije, na prijelazu iz 13. u 14. stoljeće zapadno kršćanstvo ponovno se osjeća jedinstvenom zajednicom pod vodstvom Rimske crkve.¹

Slično stanje povjesničari nalaze i na Balkanskom poluotoku, gdje nacionalne pravoslavne zajednice Bizanta, Bugarske i Srbije, uz snažnu podršku vladara i plemstva, neviđenom žestinom zatiru mnogobrojne krivovjerce, koji se u ovom dijelu Evrope javljaju pod imenom armenaca, babuna, bogumila, euhita, fundagiagita, kutugera, mesalijana, patarena i pavličana.²

Bogumilizam kao najizrazitiji predstavnik dualističkih tendencija u balkanskom kršćanstvu srednjega vijeka, kao masovni pokret i ideologija općenarodnog karaktera, — prema mišljenju Dimitrija Angelova, sveučilišnog profesora iz Sofije — nije se u 14. i 15. stoljeću mogao suprotstaviti turskom osvajaču, koji balkanskim narodima nameće novu religiju i novi društveni sustav.³

Turske vlasti na Balkanu toleriraju kler i vjernike Istočne i Zapadne crkve — iako pojam *tolerancija* u ono doba nema značenja koje mu pridajemo danas — ali su, čini se, vrlo energični protiv manjih disidentskih zajednica u kojima gledaju za vlast opasna tajna društva. Na taj način relativno brzo nestaju s povijesne pozornice i bogumili i patareni.

1. Problem evangeličkih pokreta u duhu religioznosocijalne prakse prvotne Crkve vidi kod Cl. GEREST, *Communautés et mouvements dans les christianisme des XI et XII siècles*, *Lumière et vie*, XIX/1970, str. 155-158. Usp. F. ŠANJEK, *Dernières traces de catharisme dans les Balkans*, *Cahiers de Fanjeaux*, XX/1985, str. 119-120.
2. V. JAGIĆ, *Krmčaja ilovička*, *Starine (JAZU) VI*, Zagreb 1874, str. 106; J. GOULLARD, *L'hérésie dans l'Empire byzantin*, *Travaux et mémoires*, sv. I, Paris 1965, str. 299-324; D. ANGELOV, *Il bogomilismo. Un'eresia medievale bulgara*, Roma 1979, str. 483-497; F. ŠANJEK, *Dernières traces*, str. 120.
3. D. ANGELOV, *Le bogomilisme en Bulgarie*, Toulouse 1972, str. 125; ISTI, *Il bogomilismo*, str. 547.

Mnogi na Zapadu propast Bosne pripisuju izdaji bosanskih krstjana, koji su do potkraj vladavine Stjepana Tomaša u velikom broju ali, čini se, samo prividno prešli na katolicizam a zatim se brže bolje okrenuli islamu, postavši tako u neku ruku „petom kolonom” turskih osvajača. Povijesna realnost ipak izgleda drugačije. Naime, proces islamizacije nakon pada Bosne 1463. podjednako zahvaća pristaše Crkve bosanske, katolike i pravoslavne. U tom pogledu povijesna vrela su ponekad dosta proturječna. Dok biskup Nikola Modruški izričito optužuje „krivovjerne bogumile, koji su protiv volje prešli na katoličku vjeru a kojima je kralj, u nadi da stekne njihove simpatije, povjerio obranu najutvrđenijih uporišta Bosanskog kraljevstva”,⁴ dotle se u turskom dokumentu iz 1465. godine, sačuvanom u sarajevskoj Gazi-Husrevbegovoj knjižnici, nastoji istaknuti suprotno. Naime, prema jednom anonimnom zapisu, Mehmed II. Osvajač je u okolici Jajca 1463. podijelio zemlju „patarenima koji su prigrlili islam”. Samo godinu dana nakon toga, ovi novopečeni muslimani tj. islamizirani patareni pomažu kršćanskoj vojsci hrvatskougarskog kralja Matijaša Korvina da ponovno zauzme ovo strateški vrlo značajno utvrđenje. Sultan je ove nepostojane pristaše Prorokove vjere za kaznu dao preseliti u neplodne predjele Anadolije, u Maloj Aziji.⁵

Tobožnji masovni prijelaz bosanskih krstjana i njihovih pristaša na islam osporava i odluka mletačkog Senata, koji u ožujku 1466. godine, sa šezdeset glasova „za” i sedam „protiv”, dopušta Radinu Butkoviću, *gostu* Crkve bosanske da se s „pedeset do šezdeset osoba svoje sekte i svoga zakona” presele na teritorij Republike svetog Marka, uključujući i sva njihova dobra.⁶ Poznato je da tom istom Radinu, poslaniku humskih vojvoda i bosanskoga dvora, Dubrovačka Republika poklanja u gradu podno Srđa jednu lijepu i prostranu kuću, uz slobodu da na području vrlo katoličke Republike svetog Vlaha i dalje živi prema svojim vjerskim običajima.⁷ Dakle, ne samo da Radin i njegovi vjerski istomišljenici ne prelaze na islam; oni se, štoviše, pred naletom turske muslimanske vojske ne osjećaju sigurnima ni u Dubrovniku, pa traže utočište na teritoriju pod vlašću Mletačke Republike.

4. M. HADŽIJAHIĆ, O nestajanju Crkve bosanske, *Pregled*, LXV (1975) 11-12, str. 1310-1311. Izvještaj Nikole Modruškog komentirao je S. ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1964, u poglavlju o Slomu bosanske države (usp. A. MIJATOVIĆ, *Problem nestanka Crkve bosanske* u poratnoj historiografiji, *Croatica christiana periodica*, II (1978) 2, str. 9-10).
5. M. HADŽIJAHIĆ, O nestajanju Crkve bosanske, str. 1323; F. ŠANJEK, *Dernieres traces*, str. 130.
6. M. ŠUNJIĆ, Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti, *Godišnjak*, XI/1961, str. 265; A. V. SOLOVJEV, *Le testament du gost Radin*, Mandićev zbornik, Rim 1965, str. 146; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, Zagreb 1975, str. 178: „Cum personis L in LX et suis legis et secte sue”.
7. A. V. SOLOVJEV, *Le testament*, str. 144-145; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 178.

Baselski sabor i pitanje „bosansko-humskih krstjana”

U vremenu Kapistranova djelovanja u našim krajevima poduzeto je više akcija u cilju pomirenja bosansko-humskih krstjana i Rimske crkve.

Prvi ozbiljniji pokušaj integracije krstjanskih zajednica (tzv. hiža) u rimske crkvene strukture poduzima Ivan Stojković koji, tridesetih godina 15. stoljeća, zastupa katoličke stavove i teze u raspravi s češkim husitima na Baselskom saboru.⁸ Doktor Pariškog sveučilišta i njegov opunomoćeni predstavnik kod Pape i kod Cara u stvarima Koncila, Ivan Stojković poziva Dubrovčane da interveniraju kod kralja i bosansko-humske gospode da bi predstavnici tamošnjih heterodoksnih krstjana došli na koncil u Basel. Hrvatski dominikanac i ugledni teolog uvjeren je u uspjeh pregovora s Crkvom bosanskom i nada se skoroj uspostavi crkvenog jedinstva u svojoj domovini.⁹

Nakon bezuspješnih poslanstava, koje Dubrovčani upućuju na dvor bosanskog kralja i humskom vojvodi, 5. listopada 1433. Senat Republike svetog Vlaha javlja svom uglednom sugrađaninu i ambasadoru Ivanu Stojkoviću da predstavnici Crkve bosanske ne mogu doći u Basel zbog nesigurnosti i opasnosti u kojoj se nalazi njihova domovina zbog čestih turskih upada na teritorij Bosne i Huma. U pismu Dubrovčani izražavaju svoje rezerve u pogledu crkvenoreligioznog držanja spomenutih krstjana, a iznad svega ističu da „ovi patareni – izraz koji će u dubrovačkim vrelima postati sinonim za pripadnike Crkve bosanske – koje narod smatra redovnicima, a zapravo su bez pravila i vjere: prvi među njima zove se *djed*, drugi *gost*, treći *starac*, a četvrti *strojnik*”.¹⁰

Treba istaknuti da Ivan Stojković dobro poznaje vjerske prilike u svojoj domovini. U govoru održanom 7. prosinca 1422. u rimskoj bazilici svete Marije Velike, pred papom Martinom V, naš teolog upozorava na opću društenu opasnost od krivih učenja koje ni Crkva ni Društvo nisu u početku uzeli odveć ozbiljno. Primjera radi navodi da se „maniheizam javlja najprije u Aleksandriji, kao iskrica iz koje je tinjao mali oganj.

8. IOHANNIS (STOJKOVIĆ) DE RAGUSIO, *Tractatus de Ecclesia*, izd. F. ŠANJEK etc., Zagreb 1983, str. VIII-IX. O. Stojkovićevoj ulozi u debati s husitima usp. priloge I. Tomljenovića, M. Lukača, A. Molnara, Y. Congara i T. Šagi-Bunića u zborniku *Misao i djelo Ivana Stojkovića*, izd. Kršćanska sadašnjost, *Analecta croatica christiana* 20, Zagreb 1986.
9. Usp. J. LUCCARI, *Copioso ristretto degli annali di Ravsa*, Venezia 1605, str. 89-90; F. M. APPENDINI, *Notizie istoricho-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei*, sv. II, Ragusa 1803, str. 76-77.
10. Historijski arhiv u Dubrovniku, *Litterae et commissiones Levantis*, vol. XI, fol. 168v; N. JORGA, *Notes et extraits pour servir a l'histoire de croisades au XVe siècle*, sv. II, str. 318; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 94: „Patareni, nuncupati Religiosi dicti Regni Bosne, per ipsos Bosinienses, licet verius dici possent sine fide, ordine et Regula. Primus eorum dicitur Died, secundus Gost, tercius Starac, et quartus Strojnich. Oui IIII^{or} maiores sunt in heresi et infidelitate ipsorum bosiniensium”.

Budući da ovaj nije bio odmah ugušen, iz njega se razbuktao veliki požar, koji se proširio vrlo daleko tako da je zahvatio skoro čitavu Crkvu a traje sve do naših dana, što se najbolje vidi u Hrvatskoj odnosno u Bosni, ali i u mnogim drugim krajevima kršćanstva”.¹¹

U registrima Baselskog sabora za 1434. godinu nalazimo nekoliko vrlo zanimljivih svjedočanstava o vjerskim prilikama u našim krajevima, prvenstveno o religioznoj situaciji u Bosanskom kraljevstvu koje, u očima mnogih, postaje značajan faktor obrane cjelokupnog zapadnog kršćanstva pred naletima tada pobjedonosnog islama. Jasno je da samo politički i religiozno jedinstvena Bosna može uspješno odgovoriti nadanjima Zapada. U tom smislu i govornici na Baselskom koncilu naglašuju pozitivne mogućnosti obraćenja bosanskih krstjana, koje izvori zapadne provenijencije redovito i bez posebnog proučavanja jednostavno svrstavaju među sljedbenike dualističkog poimanja svijeta i vjerovanja, dakle nasljednicima manihejskih vjerskih zasada i zabluda.

Pred Baselskim saborom, u veljači 1434. godine, car Sigismund javno ističe i hvali napore franjevac Bosanskoslavonske vikarije, koji su „za vladanja (njegovog predšasnika) Ljudevita (1342-1382), kralja ugarskoga, velik broj nevjernika opet priveli vjeri Rimske crkve”.¹² Desetoga lipnja iste godine (1434), pred plenarnom sjednicom Koncila u Baselu, Ivan Stojković javno izražava svoje intimno uvjerenje da se „milošću Božjom napokon ukazuje izvanredna prilika za obraćenje (krivovjercu) cijeloga Bosanskog kraljevstva, koje je od prije tristo i više godina zaraženo manihejskim i arijanskim krivovjermem.”¹³ Tri mjeseca kasnije, Nikola iz Trevisa, naslovni termopilski biskup, pred okupljenim sabornicima u baselskoj katedrali potvrđuje uvjerenje dubrovačkog dominikana javno izjavljujući da se „konačno ukazuje utemeljena nada u sjedinjenje s Rims-

11. W. BRANDMULLER, *Das Konzil von Pavia-Siena 1423-1424*, sv. II, Munster 1974, str. 114: „Manicheus siquidem in Alexandria parva ignis scintilla fuit, et quia non statim fuit extincta, in tantum ignem crevit, ut pene totam ecclesiam periclitaverit, et tam longe lateque se difudit, ut eciam usque ad hec nostra tempora duret, ut patet in regno Croacie seu Bosne et plerisque aliis partibus christianitatis”.
12. D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, str. 406; Rim 1979, str. 490: „Eosdem fratres (sc: sancti Francisci) in regnis predictis etiam a tempore d. m. Ludovici regis Hungarie, qui ad eos singularem gerebat devotionis affectum... sine numero suis sanctis vita, moribus et predicationibus infideles ad fidem traxisse” (usp. F. ŠANJEK, *Dernières traces*, str. 126).
13. J. HALLER, *Concilium Basiliense*, sv. III, Basel 1900, str. 417: „Super supplicatione magistri Johannis de Ragusio, missa per dominum legatum, cuius tenor sequitur: „Ouia gracia Jhesu Christi offertur facilis occasio reductionis regni Bosne, quod iam a trecentis annis et ultra fuit infectum heresi Manicheorum et Ariano- rum, ideo supplicatur, ut detur plena facultas domini legato cardinali Arelatensi, qui de ambassata et aliis opportunis et necessariis circa hoc provideant, precipue cum nulle expense ad hoc pro presenti requirantur’ — placuit huiusmodi supplicatio in forma”. O identifikaciji maniheizma i arianizma sa srednjovjekovnim dualis-

kom crkvom svih manihejaca Bosne (i Huma), pogotovo nakon nedavnih takoreći ču-
dom izvojevanih pobjeda protiv Turaka".¹⁴

Pape, Ivan Kapistran i „Crkva bosanska”

U 15. stoljeću, ponovno suočeno s islamom u eri turskog napredovanja na Balkan-
skom poluotoku i na Mediteranu, papinstvo pokazuje izvanredan interes za „rekupera-
ciju” bosansko-humskih krstjana, sljedbenika osporavane Crkve bosanske.

Papa Eugen IV (1431-1447), koji s zadivljujućom strpljivošću prati beskrajno duge
govore predstavnika Istočne crkve na Firentinskom saboru, 12. prosinca 1439. šalje
hvarskog biskupa Tomu Tommasinija u svojstvu osobnog legata i ambasadora na dvor
bosanskog vladara. Nakon šestogodišnjih vrlo strpljivih pregovora postignut je prvi usp-
jeh: bosanski kralj Stjepan Tomaš (1443-1461) javno se odrekao „zabluda bosanskih
krivovjeraca” i prigrlio vjeru Rimske crkve.¹⁵ Papino pismo od 3. studenoga 1445.
naglašuje da bosansko-humski krivovjerci ne prihvaćaju „tajnu Utjelovljenja, ističu da
su muka i uskrsnuće Kristovo tek prividni znakovi bez stvarnog temelja. Ovi (krstjani)
pretpostavljaju đavlovu jednakost s Božjom svemoći; odbacuju Stari a iskrivljuju Novi
zavjet; osuđuju ženidbu i određene vrste hrane, koje je Bog stvorio za čovjeka, a ovi ih
odbacuju kao nečiste”.¹⁶

tičkim pokretom usp. Y. CONGAR, *„Arriana haeresis’ comme désignation du néo-
manicheisme au XII siècle*, *Revue des sciences philosophiques et théologiques*,
XLIII/1959, str. 449-461; R. MANSELLI, *Una designazione dell’eresia catara:
„Arriana heresis’*, *Bulletino dell’Istituto storico italiano per il Medio evo*, LXVIII/
1956, str. 233-246.

14. E. BIRK, *Monumenta conciliorum generalium saeculi decimi quinti: Concilium
Basiliense*, sv. II, Vindobonae 1873, str. 749-750; D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*,
izd. 1962, str. 33, izd. 1979, str. 40: „In generali congregatione, Septembris (1434),
die tertia, synodali conclusione secuta desuper. In qua per episcopum (Nicolaum)
Terbipolensem (sc. Thermopylensem) propositum est per concilium intendi debe-
re ad reduccionem regnicolarum Boxgne Manicheorum errore infectorum, de qui-
bus tanta spes foret conversionis sicut et Grecorum, inter cetera referentem plures
eorum victorias habitas contra Turcos quasi miraculose”.
15. Usp. D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, izd. 1962, str. 34-35, izd. 1979, str. 41-42;
F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 129-130; ISTI, *Bosanski krstjani u
drugoj polovici XV. stoljeća*, *Nova et vetera*, XXIX (1979) 1, str. 146, *Analecta
croatica christiana* 11, str. 33; ISTI, *Dernières traces*, str. 127.
16. D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV/257; D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, izd.
1962, str. 34, izd. 1979, str. 41-42: „Ipsi sunt qui ministerium divinae Incarnatio-
nis simulatorium fuisse contendunt, ita ut incarnatio Filii Dei, passio, resurrectio

I hrvatski glagoljski rukopisi onoga vremena upozoruju svećenike glagoljaše na budnost da njihovi vjernici ne dođu pod utjecaj patarenskog krivovjerja. Stoga i anonimni hrvatski redaktor *Dijaloga pape Grgura* žali „nesrićno kraljevstvo bosansko, na koga ni rosa ni daž(d) ne padi, pokle rodi i shrani i brani tolike i takove jeretike, ki govore da gospodin Isushrist ni imel pravoga tela človičanskoga i da je blažena diva Marija bila anjel i mnoge ine bludnje protivu veri katuličanskoj govore, zakračujući prebivati sa ženu i vzdržati se od jiliš, ke Bog stvori i pročaja”.¹⁷

Iako je postao katolik, Stjepan Tomaš nastavlja iz političkih razloga javno izražavati respekt prema hijerarhijskim predstavnicima Crkve bosanske. Između ostaloga, 22. kolovoza 1446. godine, kralj Stjepan Tomaš jedan vrlo važan akt pohranjuje „kod gospodina djeda Miloja i u ruke Crkve bosanske”.¹⁸ Smatrajući ovakvo kraljevo držanje činom apostazije, franjevci mu uskraćuju sakramente. Međutim, istim „višim državnim razlozima” kralju polazi za rukom opravdati se pred papom, koji bosanskim franjevcima preporuča da budu popustljiviji prema svom vladaru.¹⁹

Nasljednik Eugena IV, papa Nikola V (1447-1455), pismom od 1. veljače 1449. godine, priznaje Tomaševu vjernost Rimskoj crkvi, iako je svjestan neposrednog ugleda i političke moći heretičkih krstjana, pod čijim su utjecajem „mnogi (bosansko-humski) plemići i baruni, napose herceg Stjepan Vukčić Kosača i vojvoda Ivan Pavlović”.²⁰

Četvrtoga srpnja 1455. godine, Ivan Kapistran, misionar i papin legat za srednju i istočnu Evropu, javlja papi Kalistu III. da se „velik broj bosanskih krivovjeraca, koji su

non vere sed apparenter credantur exhibita... Hi sunt qui Diabolo parem omnipotenti Deo exhibent principatum, duo ponentes prima principia, unum malorum, alterum bonorum; hi sunt damnatores veteris testamenti, mutilatores et corruptores novi; hi sunt qui nuptias damnant; qui cibos a Deo ad usum hominum creatos immundos affirmant”.

17. Usp. R. STROHAL, *Patareni i hrvatska glagoljska knjiga*, *Vjesnik zemaljskog arhiva*, XVII/1915, str. 349; Vj. ŠTEFANIĆ, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, sv. I, Zagreb 1969, str. 192; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 42; E. HERCIGONJA, *Srednjovjekovna književnost*, izd. *Povijest hrvatske književnosti*, knjiga 2 Zagreb 1975, str. 392-393.
18. F. MIKLOŠIĆ, *Monumenta serbica*, Wien 1858, str. 440; D. MANDIĆ, *Bogomilaska crkva*, izd. 1962, str. 207, izd. 1979, str. 250; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 119.
19. Usp. F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 129-130; ISTI, *Dernières traces*, str. 127.
20. D. MANDIĆ, *Bogomilaska crkva*, izd. 1962, str. 413, izd. 1979, str. 499 (prema RAYNALDUS, *Annales ecclesiastici*, IX/538): „Remaneantque nonnulli ejusdem haeresis labe infecti tam nobiles et barones, quam alii, qui religiosi nuncupantur, inter quos primus et praecipuus Stephanus Voajvoda socer dicti Regis... Joannes vero Paulovich voajvoda, prout accepimus, a tribus annis citra catholicam fidem professus, jam secundo velut canis ad vomitum suum rediens, a fide catholica devavit”.

ispovijedali patarensko vjerovanje, obratio vjeri Rimske crkve zahvaljujući ustrajnom propovijedanju naših (tj. franjevačkih) misionara”.²¹ Papin legat i „istražitelj heretičke zloće” Ivan Kapistran se poziva na izvješća svoje redovničke subraće s terena, ali i na pismo koje mu je 19. ožujka 1451. uputio tadašnji poslanik Svete Stolice u Bosni, hvarski biskup Toma Tommasini. Ovaj ugledni biskup i teolog iz franjevcima bliskog Dominikanskog reda hvali prije svega ustrajan rad minoritskih propovjednika, koji eto donosi prve plodove: kralj Stjepan Tomaš i velik dio Bosanskog kraljevstva prihvatio je katoličku vjeru, u kojoj vjerno ustraju. Biskup Tommasini javlja tadašnjem vrhovnom vikaru Franjevačkog reda Ivanu Kapistranu da bi po njegovom dubokom uvjerenju bilo još i više obraćenja kada bi u Bosni bilo više franjevac, te da bi se njihovim samoprije-gornim radom „čitavo ono (tj. Bo nsko) kraljevstvo očistilo od manihejskih zablu-da”.²²

U već spominjanom pismu iz 1. 55, naslovljenom na papu Kalista III (1455-1458), Ivan Kapistran protestira protiv postupaka papinog štićenika raškog despota Đurđa Brankovića (u. 1456), koji na granicama Bosne dopušta i potiče nasilno prekrštavanje katolika na pravoslavlje. U potvrdu svoje tvrdnje slavni branitelj Beograda navodi prim- jer despotove unuke, rođene katolikinje, koju je ovaj „tanquam romanae ecclesiae inimicus” dao prekrstiti na pravoslavlje (*rebaptizari fecit*).²³ Svoj izvještaj o odnosima

21. E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagreb 1892, str. 225: „Multis ex illis haereticis Bosnensibus, qui fidem tenuerunt Patharenorum (et) audientes verbum Dei, convertuntur ad fidem romanam”. Usp. D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, izd. 1962, str. 35, izd. 1979, str. 43.
22. L. WADDING, *Annales Minorum*, sv. XII, Romae 1735, str. 111-112: „Sicut nunc, ex qui Rex (Stephanus Thomas) et major pars regni (Bosnae) fidei veritatem acceperunt, et in illa fideliter perseverant; et indubie sperandum est, quod si illi provi- sum fuerit de religiosis Fratribus, totaliter regnum illud purgabitur ab erroribus illis Manichaeorum, et illuminabitur fidei veritate. Si autem, quod absit, aliter fiat, dubi- tandum est ne in deteriora labatur... Datum Farae, die XIX Februarii, MCCCCLI”.
23. E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, str. 224: „Beatissime pater... Eo me siquidem ra- tio compulit et coegit ad scribendum, nam cum proximis diebus collocutus essem cum despota Rasciae (sc. Georgius Branković, c. 1375-1456)... inveni eum adeo male sentientem de fide catholica, et in erroribus suis pertinaci duritia perseveran- tem... violenter christianos catholicos arripiunt baptizando eos invitos, qui nollent auferendo eis eorum bona... Est namque quaedam neptis dicti despoti, filia filiae eius... quae nupta est filio serenissimi ac excellentissimi cultoris ac defensoris chris- tianae religionis domini Joannis de Huniad (c. 1387-1456), olim gubernatoris Hun- gariae; quae quidem puella, dum nata esset inter catholicos et a patre catholico baptizata secundum ritum sanctae romanae ecclesiae, postea gratia consolationis et gaudii ad dictum despotum avum delata est per matrem suam, qui tanquam ro- mana ecclesiae inimicus, more suo detestabili, eam rebaptizari fecit, et per succes- sum temporis cum suis perfidis calogaris et societate magna eandem misit ad prae- fatum dominum gubernatorem regni Hungariae”.

pravoslavni – katolici i općenito o vjerskim sukobima na Balkanu, Ivan Kapistran formulira u osamnaest točaka. Iz prve i druge proizilazi da pravoslavne crkvene vlasti, uz punu podršku raškog despota, nasilno prekrštavaju katolike (*violenter christianos catholicos arripiunt baptizando eos*) i pokušavaju pokrstiti pristaše bosansko-humskog krivovjerja. Iz Kapistranova pisma proizilazi da se ovi energično odupiru nasilnom postupku misionara koji dolaze s Istoka. Naime, iako raški metropolit i njegovi suradnici sprečavaju mnoge od „bosanskih krivovjeraca patarenske vjere, koji slušaju riječ Božju i obraćaju se na rimokatoličku vjeru”, ipak nē mali broj ovih „radije umire bez vjere nego da prihvati vjeru Rašana”.²⁴

Glasoviti humanist Eneja Silvije Piccolomini (papa Pijo II, 1458-1464), u šesnaestom poglavlju svoje *Kozmografije*, ističe da u Bosni nalaze utočište mnogi krivovjerci „koje neki nazivaju manihejcima; opasna vrsta ljudi koji ispovijedaju dva počela svih stvari, počelo dobra i počelo zla. Ovi odbacuju prvenstvo Rimske crkve i ne priznaju da je naš gospodin Isus Krist iste naravi s Oceni”.²⁵

Kralj Stjepan Tomaš, u nastojanju da dobije pomoć Zapada u borbi protiv Turaka, spomenute bosanske krivovjerce, koje povijesna vrela zapadne provenijencije poistovjećuju s katarima, patarenima i manihejcima, prisilnim postupcima nastoji pod svaku cijenu privesti jedinstvu s Rimom. Poblize informacije o tome daje nam već spomenuti Eneja Silvije Piccolomini u svom *Dnevniku* kad kaže da „kralj (Stjepan Tomaš), koji se pred javnošću htio iskupiti zbog krivnje za pad Smedereva u turske ruke (1459) i da kršćanski svijet uvjeri u svoje poštene namjere”... postavlja „manihejce” svoga kraljevstva pred dilemu: ili prihvatiti krštenje Rimske crkve ili izgon iz Bosne. Nekih dvije tisuće krivovjernih „manihejaca” dalo se pokrstiti, dok je više od četrdeset tisuća „kristjana” potražilo utočište u susjednom Humu (Hercegovini), području pod vlašću hercega Stjepana Vukčića Kosače koji se i sam priznavao sljedbenikom Crkve bosanske.²⁶

24. E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, str. 225: „Multis ex illis (cfr. ut supra, nota 21)... sed a metropolitano Rascianorum et aliis non permituntur reconciliari (sc. cum Ecclesia romana); de quibus multi moriuntur extra fidem, magis volentes extra fidem mori, quam eorum Rascianorum fidem suscipere”.

25. PII PAPAE II, *Cosmographia*, Paris 1510, fol. 103r, izd. 1534, str. 339; D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, izd. 1962, str. 36, izd. 1979, str. 44: „In Bosna... quam plurimum haeretici possunt, quos vocant manicheos, pessimum genus hominum, qui duo principia produnt, alterum malorum, alterum bonorum. Nec primatum romanae ecclesiae tenent, neque Christum aequalem consubstantialemque patri esse fatentur”. Usp. F. ŠANJEK, *Dernières traces*, str. 128.

26. AENEAS SYLVIUS PICCOLOMINI (PIUS PAPA II), *Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt*, Romae 1584, V/227; D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, izd. 1962, str. 418-419, izd. 1979, str. 506: „Rex Bossinae, ut piaculum traditae Turcis Synderouiae purgaret, ac suae religionis fidem faceret, siue quod multi crediderunt, avaritiae Manichaeos, qui erant in regno suo quam plurimi, nisi baptismum Christi acciperent, e regno migrare coegit, substantia relicta:

Husiti u našim krajevima?!

Po želji Pija II, papin teolog Ivan Torquemada ispituje vjerovanje bosansko-humskih krstjana na temelju izvještaja bosanskih franjevaca i izjava trojice krstjanskih predstavnika: Jurja Kučinića, Stojsava Tvrtkovića i Radmila Vjenčinića, koje je 1461. Stjepan Tomaš poslao u Rim. Četrnaestog svibnja spomenute godine, pred papom i brojnim auditorijem u bazilici sv. Petra u Rimu, tri predstavnika krstjana i krstjanica Crkve bosanske svečano i javno odriču se „manihejskih zabluda”. Tom prigodom stari kardinal Torquemada sastavlja svoj *Symbolum veritatum fidei Romanae ecclesiae pro informatione manichaeorum regni Bosnae*. Kao što je već rečeno, ovaj polemičko-dogmatski spis sastavljen je na temelju izvještaja franjevačkih misionara s terena i razgovora s trojicom bosanskih „manihejaca”. U skolastičkom duhu onoga vremena, dominikanski teolog na papinom dvoru u svom spisu suprotstavlja pedeset istina katoličke vjere isto tolikom broju lažnih „manihejskih” doktrina koje latinska kontroverzistička teologija 15. stoljeća pripisuje učenju bosansko-humskih krstjana. Poznata su tri rukopisa ovog traktata: *Vat. lat. 974*, fol. 1-18 (izd. F. Rački, *Dva nova priloga za poviest bosanskih patarena*, *Starine JAZU* 14, 1882, str. 1-20), *Vat. lat. 976*, fol. 183-208 (izd. D. Kamber, *Kardinal Torquemada i tri bosanska bogumila*, *Croatia sacra* 3, 1932, str. 38-93) i *Lat. 1440*, fol. 37-56, pariške Nacionalne knjižnice.²⁷

Čitalac se ne može oteti dojmu da autor djela, Ivan Torquemada koji piše po naredbi rimske Kurije, više pažnje posvećuje literarnoj formi nego li sadržaju, tako da ovaj vremenski posljednji sustavni traktat o vjeri i običajima bosansko-humskih krstjana, optuženih pristaša manihejsko-dualističkog krivovjerja ne daje više svjetla o djelovanju heretičke Crkve bosanske od isto tako skolastički složene polemičke rasprave protiv bosanskih manihejaca, *Dialogus contra manichaeos in Bosnia*,²⁸ franjevačkog vika-

duo circiter millia baptisati sunt, quadraginta aut paulo plures pertinaciter errantes ad Stephanum Bosnae ducem perfidiae socium confugere”.

27. U uvodu rasprave *Symbolum veritatum fidei Romanae Ecclesiae ... pro informatione manicheorum (regni Bosnae)* kardinal Torquemada otkriva svoje izvore: „Collegi quidem breui sermone, inter alia quam maxima fidei documenta, quae credenda a fidelibus sancta Romana docet Ecclesia, quinquaginta veritates, quibus veluti candidissimis luminaribus, propellere illico curavi quinquaginta errorum contrariorum tenebras, quibus, quorumdam religiosorum prefati regni Bosnae relatibus, intellexi manicheos ipsos communiter inuolui et deprauari”. Tekst se nalazi u jedinom kritičkom izdanju Torquemadinog spisa koje su priredili Španjolci Nicolas LOPEZ MARTINEZ i Vicente PROANO GIL, *El bogomilismo en Bosnia*, Burgos 1958, str. 39.
28. Usp. F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 131; D. LASIĆ, *De vita et operibus sancti Iacobi de Marchia*, Ancona 1974, str. 244-246. Sažetak *Dijaloga protiv bosanskih manihejaca*, prema Luciniju i Barberiju (1697), objavio je D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, izd. 1962, str. 442-444, izd. 1979, str. 535-537.

ra i inkvizitora u Bosni, Slavoniji i Srijemu Jakova Markijskog. Ovaj posljednji spis sastavljen je četrdesetih godina 15. stoljeća i raspravlja o problemu stvaranja vidljivog svijeta i duša, o materijalnim crkvama (bogomoljama) i štovanju križa, o zakletvi i ekskomunikaciji, o Starom zavjetu, prorocima itd. Opće je mišljenje da nijedan od ova dva vrsna teologa ne zadire dublje u problem organizacijskih struktura i vjerskog naučavanja bosansko-humskih krstjana, iako im se ne može osporiti skolastička sustavnost ondašnje kontroverzističke teologije.

U tom pogledu ništa bolje ne informira ni Torquemadina *Summa doctrinae husitarum per Hungariam, Moldaviam et Sirmium diffusorum, quam minores vicariae Bosnae impugnabant*.²⁹ Rasprava sadrži tridesetosam od Katoličke crkve osuđenih članaka, koje kardinal svetog Siksta (Torquemada) pripisuje naučavanju husita na području Ugarske, točnije u Moldavskoj i Srijemu. Kao u uvodu prve rasprave (*Symbolum pro informatione* etc.), i ovdje se kardinal Torquemada poziva na vijesti s terena, koje je primio od franjevačkih misionara iz spomenutih krajeva. Na opće razočaranje medievista i teologa, i u ovoj raspravi autor čini se pretpostavlja skolastičku sustavnost konkretnim i za nas bez sumnje vrlo zanimljivim činjenicama o vjerskim prilikama na terenu. Da je ova knjiška erudicija bez većeg odjeka na stvarne prilike potvrđuje nam i zaključna rečenica tj. *explicit* spomenute rasprave: „Finitur compendium brevitatis causa compositum Contra regni Bosne erroneos et hereticos articulos, per Johannem Cathalanum – zadnja riječ je naknadno prekrížena – de Turrecremata, Sacrosancte Romane ecclesie Cardinalem.”³⁰

Sadržajno *explicit* bez sumnje više odgovara stvarnosti od namjere koju je pisac istaknuo u uvodnim napomenama. Ivan Torquemada u svom uvodnom izlaganju ističe da mu je namjera otkriti tj. iznijeti na vidjelo krivovjerna učenja, koja zastupaju krivovjerni husiti širom Moldavske i Srijema. O tome ga iscrpno informiraju i redovnici – u ovom slučaju franjevci – sa spomenutih područja koja su pod vlašću ugarskohrvatskih kraljeva. Pa ipak, unatoč svemu, ugledni teolog se na kraju zadovoljava pobijanjem vjerskih zasada, koje zapadna teologija pripisuje srednjovjekovnim dualistima među koje latinska vrela ubrajaju bosansko-humske krstjane.

U iscrpnom i vrlo zanimljivom prilogu *Susret viklifizma s bogomilstvom u Srijemu*,³¹ objavljenom još 1956. godine, Miroslav Brandt naglašuje da dvadesetdevet od trideset sedam – zapravo tridesetosam – članaka ili poglavlja Torquemadine *Sume o husitima u Moldavskoj i Srijemu* pripada zapravo bogumilskom, dakle dualističkom vjerskom učenju. Prof. Brandt se u svojoj studiji poziva na izbor naslova koje je još 1892. obja-

29. Ovaj naslov potječe najvjerojatnije od samog Fermendžina (usp. *Acta Bosnae*, str. 245), dok u *Vat. lat. 976*, fol. 71r nalazimo: **Reprobationes triginta octo articulorum quos tenent heretici usiti de maldauis odnosno Reprobationes quedam breues 38 articulorum infrascriptorum qui dicuntur esse hussitarum qui sunt in maldauia facte per dominum cardinalem sancti Sixti.**

30. *Vat. lat. 976*, fol. 94v.

31. M. BRANDT, *Susret viklifizma s bogomilstvom u Srijemu*, *Starohrvatska prosvjeta*, III (1956) 5, str. 33-64.

vio franjevački povjesničar Euzebije Fermendžin.³² Treba dodati da je bogumilski odnosno dualistički i dosad nepoznati sedamnaesti članak: „Beatissimam virginem dicunt ita esse virginem sicut reliquas mulieres”, zabunom ispušten u Fermendžinovom izdanju koji, razumljivo, nedostaje i Brandtu.

Valja na kraju istaknuti da je husita bilo i u našim krajevima. O tome svjedoči i rasprava Jakova Markijskog *Dialogus contra hereticos Bohemos*, o kojoj izvještava D. Lasić u *De vita et operibus sancti Jacobi de Marchia*, Ancona 1974.³³

Učenje bosansko-humskih krstjana, gledano iz perspektive izvora koji su im vlastiti, kao što to potvrđuju njihovi biblijski kodeksi, oporuka gosta Radina Butkovića i natpisi sa stečaka krstjanske provenijencije, manje odgovara srednjovjekovnom dualizmu a više aspiracijama lyonskih siromaha Petra Valdesa odnosno valdezima, koji teže za izvornim kršćanskim životom u duhu zajedništva i siromaštva prvotne Crkve. Uostalom, ne treba zaboraviti da se John Wycklif, Jan Hus i drugi reformatori 15. i 16. stoljeća nadahnjuju na primjeru valdeza.³⁴

32. Acta Bosnae, str. 245-248. Fermendžinovom popisu nedostaje 17. naslov u kojem se krivovjerci ne slažu s katoličkom naukom o djevičanstvu Majke Božje.

33. U nas su na husitizam u Srijemu upozorili F. RAČKI (Bogomili i patareni, izd. 1931, str. 452-453), D. PROHASKA (Husiti i bogomili, Jugoslavenska knjiva, III (1919) 28, str. 437-443), M. BRANDT (Susret viklifizma itd.), J. ŠIDAK (Heretički pokret i odjek husitizma na slavenskom Jugu, Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu, Zagreb (Liber) 1975, str. 275-293) i drugi.

34. Korisne bibliografske referencije o evangeličkim stavovima krstjana Crkve bosanske čitalac može naći u trećem dijelu naše studije o Bosansko-humskim krstjanima (Nauka bosansko-humskih krstjana, str. 122-189).

Résumé

Aux XIVe et XVe siècles, à l'époque où les autorités de l'Église et de l'État, en Orient comme en Occident, s'acharnaient contre le mouvement dualiste qui remettait en cause la société établie dans le Moyen âge chrétien, les hétérodoxes „chrétiens” de Bosnie et de Hum (Herzégovine) gagnent la confiance de la noblesse et du peuple qui abandonnent la pratique des sacrements de l'Église romaine.

Le concile de Bâle (1431-1437), qui mettait l'accent sur les grands principes de la paix et de l'unité du monde chrétien, chargea Jean Stojković de Raguse, docteur de l'Université de Paris, qui présida les premières réunions conciliaires et tout particulièrement les débats relatifs à l'affaire hussite, de solliciter les seigneurs de Bosnie et de Hum de convier les représentants de l'Église bosniaque au Concile.

Sous le pontificat de Pie II (1458-1464), le dominicain Jean de Torquemada rédigea un *Symbolum veritatum fidei Romanae ecclesiae pro informatione manichaeorum regni Bosnae* (1461). C'est le dernier document exhaustif sur la doctrine et les croyances de l'Église hétérodoxe des „chrétiens” bosniaques. Renseigné par les religieux franciscains de la province slavonne, l'auteur composa une *Summa doctrinae husitarum per Hungariam, Moldaviam et Sirmium diffusorum, quam fratres minores vicariae Bosnae impugnabant*. Bien qu'il s'efforce de reconstituer la doctrine erronée des hussites de Moldavie et de Sirmie, le théologien pontifical, contemporain de saint Jean de Capistran, dressa en effet un „compendium brevitatis causa compositum *Contra regni Bosnae errores et haeticos articulos*”.